

HADİSLERDE MANA RİVAYETİNİN SONUÇLARI

Selman BAŞARAN*

ÖZET

Bu makale bir öncekiyle birlikte değerlendirilmelidir. Hadislerin lafız ve mana yönüyle rivayet edilmesinin doğuracağı olumlu ya da olumsuz sonuçlar o zaman daha iyi anlaşılacaktır.

ZUSAMMENFASSUNG

Dieser Artikel ist die Fortdauer des vorherigen Artikel.

Mana rivayetini kesinlikle caiz görmeyen hatta haram sayan görüşler karşısında, mana rivayetinin kaçınılmaz olduğunu iddia edenler de bu konuda bazı şartlar ileri sürmüşler, mana rivayetinin sınırsız bir şekilde cevazına hükmetmemişlerdir.

Genel olarak bunlardan bazıları lafız naklini azimet, mana naklini ruhsat olarak kabul etmişler¹, lafızların yalnız müteradif kelimelerle naklini caiz görmüşler², lafzın açıklık ve kapalılık hususunda aslına uygun olmasını şart koşmuşlar, mutlak yerine mukayyed, emir yerine haber ifade eden lafızları kul-

* Doç. Dr.; Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

1 Bk. İbn Esir, Câmî, I, 53.

2 İlim yerine marifet, farz yerine vâcip gibi, istitaat yerine kudret, kavf yerine tekellüm, hazar yerine tahrîm gibi kelimelerin kullanılabilmesine dair bk. Hatib, Kifâye, 198-99; Gazalî, Müstesfa, I, 168-69; Amidî, İhkâm, I, 284; Şevkânî, İrşâd, 57.

lanmaya ceva vermemişler³, teşehhüd, tekbir, ezan lafızlarında olduğu gibi, ibadet esnasında okunan lafızların değiştirilemeyeceğini⁴; Allah'ın sıfatlarından bahseden hadislerde olduğu gibi, müteşabih olan kelimelerin farklı lafızlarla ifade edilemeyeceğini⁵; "inneme'l-a'mâlû bi'n-niyât" (ameller niyetlere göredir)⁶, "el-harbü hudatün" (harb hiledir)⁷, "min husni islâmi'l-mer'i terkühû mâ lâ ya'nîhi" (kişinin boş şeylerle uğraşmaması onun iyi müslüman oluşundandır)⁸ gibi "cevâmiu'l-kelim" denilen kısa ve özlü hadislerin lafzan rivayet edilmesi gerektiğini⁹ söylemişlerdir.

Bir kısım âlimler lafzı ezberleyebilen kişilerin lafzan rivayet etmesini, ezberleyemeyenlerin mana ile hadis nakletmesini şart koşmuşlar¹⁰, bazıları tevil edildiğinde kesinlik değil zan ifade eden lafızlarda mana rivayetine karşı çıkmış¹¹, kimileri emir ve nehiylerde mana rivayetine cevaz vermişler, haberlerde bunu caiz görmemişlerdir¹². Kimi âlimler muhkem, yanî hükmü açık ise mana naklinin yapılabileceğini, müsterek, müşkil, mücmel gibi bir kaç anlam taşıyabilen lafızların ise aynen nakledilmesi gerektiğini¹³, kimi fetva vermek ya da delil getirmek niyetiyle ele alındığında mana naklinin caiz, rivayet etmek maksadıyla ele alındığında hadisleri kendi lafzıyla nakletmenin zorunlu olduğunu¹⁴, alimlerden bazıları ilmi gerektiren hadisleri mana ile nakletmenin mümkün olduğunu, ameli gerektiren hadislerde lafız rivayetinin şart olduğunu¹⁵ söylemişlerdir.

İmam Mâlik'e göre de Hz. Peygamber'in sözlerini lafzan rivayet etmek gerektiği halde sahabe ve diğerlerinin sözlerinin naklinde böyle bir zaruret yoktur¹⁶.

Bazılarına göre de mana ile rivayet yalnız sahâbe için caizdir. Sonraki nesiller için caiz olmaz. Aksi halde nesilden nesile devam edecek olan farklı lafız-

3 Bk. Şevkânî, a.g.e., 57; Cezâîrî, Tevcih, 306.

4 Bk. Hatib, a.g.e., 201; Gazâlî, a.g.e., I, 169; Amidî, a.g.e., I, 285; İbn Esir, a.g.e., I, 53; Şevkânî, a.g.e., 57; Cezâîrî, a.g.e., 302.

5 Krş. Serahsî, Usûl, I, 355; Pezdevî, Usûl, III, 778; Şevkânî, a.g.e., 57.

6 Buhârî, İman, B. 41; Müslim, imare, H.155.

7 Buhârî, cihad, B. 157; Müslim, cihad, 18.

8 Tirmizî, zühd, B. 11; İbn Mâce, fiten, B. 12.

9 Bk. Serahsî, Usûl, I, 357; Pezdevî, Usûl, III, 778; Şevkânî, a.g.e., 57; Ebû Zehv, 201.

10 Bk. Şevkânî, a.g.e., 58. Aksi bir görüş için bk. İbn Hacer, Nuhbe Şerhi, 65.

11 Bazı Şafiî âlimlerinin bu konudaki görüşleri için bk. Şevkânî, a.g.e., 58. Bazılarına göre bu konuda ihtilaf bile yoktur. Bk. Cezâîrî, a.g.e., 306.

12 Hz. Peygamber'in ağızdan rivayet ile sahâbenin bu sözleri hikâye etmesi arasında fark olmadığına dair bk. Şevkânî, a.g.e., 58. Aksi için bk. Cezâîrî, a.g.e., 306.

13 Bk. Hatib, a.g.e., 199; Serahsî, a.g.e., I, 355-57; Pezdevî, a.g.e., III, 778; İbn Esir, a.g.e., I, 52-53.

14 Bk. İbn Hazm, İhkâm, II, 86; Şevkânî, a.g.e., 58.

15 Oysa ilim konusunda âlimler daha titiz davranmışlar, bir kısmı ancak âyet, mütevatir hadis ve aklın kat'î delil olarak ilim ifade edeceğini söylemişlerdir. Bk. Cezâîrî, a.g.e., 308.

16 Mâlik'in bu görüşü için bk. İbn Abdilberr, Câmî, I, 97; Hatib, a.g.e., 178-79, 189.

İar hadisin aslını bozar. Sahâbe'nin hafızası uzun hutbeleri bir defa dinlemekle bile hifzedecek kadar kuvvetli idi. Çünkü onların aslı Araptır, dili Arapçadır. Hz. Peygamber'in sözlerini en iyi kavrayan onlardır. Çünkü Peygamberi gözleriyle görmüşler, onun sözlerini kulaklarıyla dinlemişlerdir. Bu bakımdan Hz. Peygamberin ne kastettiğini çok iyi anlıyorlardı. Bir kısmı hadisleri zaten lafız olarak yazıyordu. Ayrıca onlar değişik lafızları çok az ve mecbur kaldıklarında kullanmışlardır. Ya bir atıf harfini değişik nakletmişler, ya bir iki kelime, ya da bir cümlenin bir kısmının değişik lafızla rivayet etmişlerdir. Mana ile rivayet etmek zorunda kalanlar veya kullandıkları lafzın Hz. Peygambere ait olduğunda tereddüt gösterenler hadisin sonunda, "ev kemâ kale, şebihün bihî, mislehû, nahvehû" gibi ifadelerden birini kullanarak manada tam isabet olmadığını anlatmak istemişlerdir. İlk nesil olmaları sebebiyle onların İslam dinini tebliğ etme yükümlülükleri ağırdı. Her biri çeşitli sebeplerle gittiği ülkede zorunlu olarak bildiğini tebliğ etmişti. Bu tebliğ lafız veya mana yoluyla olabiliyordu¹⁷.

Ashabın "Rasûlullah bize şöyle emretti, bize şunları yasakladı" anlamına gelen rivayetlerinin makbul olduğunda kimse tereddüt etmemiştir. Yâni bu ifadeler de sahâbenin mana ile hadis nakletmelerinin caiz olduğunun delilidir¹⁸. Çünkü bu sözleriyle sahâbe, Hz. Peygamberin hadisini nakletmemiş sadece hadisin muhtevasını kendi ifadeleriyle rivayet etmişlerdir.

Anlaşıyor ki mana rivayeti konusunda âlimler çok değişik görüşler ileri sürmüşler, meseleyi bütün ayrıntılarıyla ele alıp incelemişler, hadislerin daha sonraki nesillere ulaştırılmasını temin için çeşitli yollar ve metodlar denemişlerdir.

Hadislerin başka dillere tercüme edilmesi de mana rivayetinin caiz oluşuna delil getirilmiştir. Daha Hz. Peygamber hayatta iken civar ülkelere elçiler göndermiş, bu elçiler gittikleri ülke halkına İslamı anlatabilmek için onların diliyle ya da lehçesiyle konuşmak zorunda kalmışlardır. Bu durumda Hz. Peygamberin direktifleri başka dillere çevrilmiş, o dillerin kelimeleriyle ifade edilmiştir. Tarihî bir vakıa olan bu tercüme işi aynı dilin farklı lafızlarıyla yapılırsa, yâni arapça olan hadisler yine Arapçayla fakat başka kelimelerle ifade edilirse yaygın kanaata göre Hz. Peygambere yalan isnad edilmiş olmaz¹⁹. Hadislerin başka dillere tercüme edilmesi zamanla zarûret halini almış, İslam Dini Arap olmayan milletler arasında yayıldıkça hadislerin o kavimler diliyle anlatılması kaçınılmaz olmuştur. İslam Dini'ne en büyük hizmeti yapan, onu müdafaa ve yüceltme sorumluluğunu asırlar boyunca üstlenen Türk Milleti de İslamı ancak

17 Bk. Muhammed b. el-Arabî, Ahkâmü'l-Kur'an, I, 10; Ebû Zehv, el-Hadis, 206-207; Cezâirî, a.g.e., 308.

18 Bk. Serahsî, Usûl, I, 356; Pezdevî, Usûl, III, 776; İbn Arabî, a.g.e., I, 10.

19 Bu konuda bilgi için bk. Hatib, a.g.e., 201; Gazalî, Mustasfâ, I, 169; Amidî, a.g.e., I, 284; İbn Esir, a.g.e., I, 53.

kendi dilleriyle öğrenebilmiş, hadisleri Türkçe tercümelerinden anlayabilmişlerdir. Hiç kimse Türkler veya Pakistanlılar hadisleri Hz. Peygamberin ifadeleriyle okuyup öğrenmedikleri için Hz. Peygambere yalan isnad etmişlerdir, diyemez. Bir İngiliz, bir Fransız, bir Alman müslüman şahadet kelimesini kendi diline söylediği zaman Peygambere yalan isnad etmeyi aslâ düşünmez. Mana rivayetini savunanların en kuvvetli delilleri arasında yer alan, tercümenin caiz olduğu hususunda icma bulunduğu bile belirtilmiştir²⁰.

Vakıa başka dile tercüme edilen hadislerin Arapça metni de verilmekte, fakat Arapça bilmeyenler ancak tercüme okuyup anlayabilmekte, dolayısıyla Hz. Peygamberin maksadını ancak tercümedeki ifadelerden öğrenebilmektedirler. Öyleyse Hz. Peygamberin maksadı, mütercim kavrama kabiliyeti nisbetinde öğrenilebiliyor, mütercim hadislerde tasarruf yapıyor ve kendi anladığı kadarını başka bir dile aktarıyor demektir. "Dil ve gramer kuralları yanında İslam fihını iyi bilmeyenlerin mana ile hadis naklettikleri zaman hata yapmaları kaçınılmazdır" iddiası mütercimler için de aynen geçerlidir. Açıklayıcı motiflere ne kadar yer verilirse verilsin, hadisi meâlinden öğrenmek zorunda kalanların, bir bilen kontrolünde okuyup öğrenmeleri en emin yol olarak gözükmektedir. Bütün bunların yanında, başka dillere tercüme edilen hadislerin lafız olarak değil mana olarak Hz. Peygambere ait olduğu hususu, kendisine nakledilen kişilerce peşinen kabul edilmelidir²¹.

Hadisleri rivayet ederken râvîlerin, bir kaç muhaddisin aynı manaya gelen ifadelerini bir tek lafızla nakletmeleri de mana rivayetine delâlet eder. Hadis kitaplarında zaman zaman rastladığımız "ve'l-lafz lehû" (lafız buna aittir), "tekarebâ" (birbirine yakın lafızlarla...) gibi ifadeler birden fazla râvînin lafzını birleştirip tek lafız haline getirmenin veya bunlardan birisinin lafzını esas alıp diğerlerini o lafız içerisinde mana olarak mezcetmenin en tipik örnekleridir. Hatta "hadde-senâ el-ma'nâ" (manayı nakletti) ibaresinin kullanıldığı görülmektedir²².

Mânâ rivayetini savunanlara göre, "Benim sözümü işitip de onu iyice öğrenen sonra da duyduğu şekilde başkasına nakleden kimsenin Allah yüzünü ak etsin" hadisi her ne kadar lafız rivayetini teşvik eder gibi görünmekte ise de, hadisin metninde geçen "işittiği şekilde nakletme"nin manası mutlaka işittiği lafızla nakletmek değildir. Mana ile de nakletse işittiği gibi nakletmiş olur. Önemli olan, ilavesiz ve noksansız olarak manayı korumaktır²³. Lafız rivayetini teşvik eder gibi görünen bu hadisin metni de zaten bir tek lafızla gelmemiştir. Hadisin bir rivayetinde "naddarallâhü imraen" diye nakledilmişken²⁴, bir başka rivayetinde

20 Bk. İbn Hacer, Nuhbe Şerhi (terc. Talat Kocyiğit), 65.

21 Krş. Cezâirî, a.g.e., 304.

22 Fazla bilgi için bk. İbn Salah, Mukaddime, III; Suyûfî, Tedrîb, II, 112.

23 Krş. Kasımî, Kavâid, 225. Ayrıca bkz. GAzâlî, a.g.e., I, 169; Amidî, a.g.e., I, 285.

24 Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV, 80.

imraen yerine "abden" kelimesiyle; "sümme eddâhâ ilâ men lem yesma'hâ" ifadesi bir başka rivayette "limen lem yesma'hâ" şeklinde²⁵; "feveâhâ" ifadesi diğer rivayetlerde, "fehamilehâ", "fehafizahû", "fe belleğahû" şeklinde; "ferubbe hâmilî fikhin lâ fikke lehû" ifadesi idğer bir rivayette "fe rubbe hâmilî'l-fikhi fihi ğayru fakihin şeklinde²⁶; "semia mekaletî" yerine, "semia minnâ hadîsen" şeklinde; "Hâmilü fikhin" yerine mübelliğü fikhin" şeklinde; "lâ fikke lehû" yerine, "leyse bifakîhin" şeklinde; "ilâ men hüve efkahü" yerine, "ilâ men hüve ev'â min sâmi'm" şeklinde gelmiştir²⁷. Hatib Bağdâdî bu hadisin değışik lafızlarını bir araya getirerek bir kitap oluşturduğundan söz etmektedir²⁸.

Hadislerin mana esas alınarak farklı lafızlarla rivayet edildiğine dair hadis kitaplarından bir kaç örnek daha gösterelim: Meselâ, mehir olarak demir bir yüzük bile temin edemeyeceğini iddia eden bir sahâbiye Hz. Peygamber'in bildiği sûreler karşılığında nikâh yapabileceğini konu alan hadisle ilgili olarak²⁹ Sindî, hadisin rivayetlerinde kullanılan farklı lafızların mana ile rivayet sonucu olduğuna işaret etmektedir³⁰.

Bir bedevînin mescitte namaz kıldıktan sonra yalnız kendisi ve Rasûlüllah için dua ettiğini duyan Peygamberimizin ona hitaben söylediği sözlerin de farklı lafızlarla nakledilmesi mana rivayetinin bir başka örneğidir³¹. Bu rivayetlerin birisinde "Dayyakte vâsian", bir başkasında "lekad mena'te vâsian" ifadeleri kullanılmıştır ki bu ifadelerin hepsi de "Allah'ın çok geniş olan rahmetini daraltarak yalnız ikimize tahsis ettin" manasına gelmektedir³².

Lafız rivayetini zarûrî görenlerin delillerinden olan Berâ b. Azib hadisindeki "ve nebiyyike'l-lezî erselte" ifadesine temas eden Hatib Bağdâdî bu tabiri Rasûlüllah'ın özellikle seçtiğini, bu yüzden Rasûl kelimesiyle değiştirilmesine izin vermediğini iddia eder. Ona göre hadiste geçen nebî kelimesi, "ellezî erselte" ifadesiyle Rasûl'ü de içine almaktadır. Üstelik Nebî Rasûl'den daha fazla medhe lâyıktır. Çünkü Rasûl sözü her çeşit elçi ve haberci için kullanıldığı halde Nebî kelimesi yalnız Peygamberler için kullanılmakta ve daha özel mana içermektedir³³.

Şurası muhakkak ki hadislerin farklı lafızlarla nakledilmesinin yegâne se-

25 Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV, 82.

26 Ahmed b. Hanbel, Müsned, III, 225.

27 Bk. Tirmizî, ilim, B.7. Değışik lafızlar için bk. Dârimî, Mukaddime, B.24.

28 Bk. Hatib, a.g.e., 201-202.

29 Hadis için bk. Buhârî, Nikâh, B. 14, 32, 35; Ebû Dâvud, nikâh, B. 30; Tirmizî, nikâh, B. 23; Nesâî, nikâh, B. 1, 41, 69; İbn Mâce, nikâh, B. 17.

30 Bk. Nesâî, Sünen, VI, 92.

31 Hadis için bk. Ebû Dâvud, tahâra, B. 136, salat, B. 149; Tirmizî, tahâra, B. 114; Nesâî, seh, B. 30; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 239, 283.

32 Bu kanuda fazla bilgi için bk. Buhârî, Keşfü'l-esrar, III, 776.

33 Bk. Hatib, a.g.e., 203.

bebi mana rivayeti değildir. Hz. Peygamber'den veya sahâbeden yahut da muhaddisten kaynaklanan başka sebepler vardır. Hz. Peygamber farklı zaman ve yerlerdeki toplantılarda, farklı olay ve davranışlarla, farklı sorular ve durumlar karşısında, değişik dâvâların çözümünde, çeşitli yerlerden gelen heyetlere veya görevlilere verdiği talimatlarda farklı sözler söylemiş ve birbirinden ayrı ifadeler kullanmış olabilir. Hz. Peygamber'in söylediği sözler duruma göre (aynı konuda olmasına rağmen) kısa-uzun, açık-kapalı, takdim-tehirli, eksik veya ilaveli lafızlarla olabilmektedir. Nitekim amellerin faziletleri, hangi cihadın üstün olduğu, günah ve sevabın ne olduğu, hangi sadakanın efdal olduğu gibi konularda soru soran kişilerin farklılığı, verilen cevapların da farklı olması sonucunu doğurmuştur. Bu farklılıkları râvînin iyi zaptedemeyişine bağlamak yanlıştır. Ezan, kaamet, teşehhüd, namaz içindeki ve namaz sonrasındaki zikir ve duaların farklılığı da mana rivayetinin sonucu olmayıp bu zikir ve benzeri duaların çeşitli şekillerde okunabileceğinin bizzat Hz. Peygamber tarafından gösterilmesi olarak değerlendirilmelidir.

Farklı heyetlere verilen değişik talimatlar, çeşitli devlet başkanlarına yazılan mektuplarda kullanılan değişik ifadeler, mana rivayetinin veya râvînin eksik zaptedişinin sonucu değildir. Farklı bayram hutbeleri, ahkâm hadisleri, cennet cehennem, kabir azabı, kıyamet âlâmetleri gibi konulardaki hadislerini zaman zaman değişik ifadelerle söylemiş olması da Hz. Peygamber'in kendinden kaynaklanmıştır. Hz. Peygamber, hataları düzeltme, Allah'tan korkmayı tavsiye, güzel ahlaka teşvik, kötülüklerden sakındırma, önceki Peygamberlerden kıssalar anlatma gibi hususların tekrarında da değişik ifadeler kullanabilmektedir. Böyle anlatımlara Kur'an-ı Kerim'de bile rastlanabilmektedir. Orada da aynı olay veya kıssa değişik Sûrelerde çeşitli ifadelerle zikredilir. Bu anlatımlarda kullanılan ifadeler kısa veya uzun olabilir³⁴.

Ashabdan kaynaklanan lafız farklılığı ise ya her sahâbînin şahid olduğu sözü veya olayı nakletmesi, ya Rasûlüllah'ın gerçek maksadına vakıf olmayanların birbirinden ayrı yorumlar yapması, ya Rasûlüllah'ın sözünün vacibe mi, müstehaba mı delâlet ettiğinin açıkça anlaşılammaması, veyahut bir sahâbînin nâsih veya mensuhtan birini duymuş diğerini duymamış olması, hadisin söyleniş sebebini (sebeb-i vurûdunu) bilmeden nakletmesi gibi etkenlerle ortaya çıkmış olabilir³⁵.

Muhaddisin ifade şeklinden veya hatasından kaynaklanan lafız farklılığına Mekhûl'un (ö. 118) "kul" diyemeyip bunun yerine "kül" deyişini; Ebû Hüreyre'nin "leğavte" yerine "leğayte", "ed-darb" yerine "em-darb" dediğini belirten rivayetleri örnek olarak verebiliriz³⁶. Bir başka haberde de İbn Mes'ud'un, "taâmü'l-esim"

34 Fazla bilgi için bk. Şâfiî, Risâle, 99-100; Ebû Zehv, el-Hadis, 207-209.

35 Bk. Mustafa Sibâî, es-Sünne ve mekânâtühâ, 204, lafız farklılığının kimlerden ve nelerden kaynaklandığı hususunda fazla bilgi ve örnekler için bk. İ. Lütüfî Çakan, Hadislerde Görülen İhtilafılar... 111-146. Ayrıca bk. Şâfiî, a.g.e., 100.

36 Bk. Hatib, a.g.e., 183, 185.

diyemediği için "taâmü'l-yetîm" diyen bir adama, hiç değilse "taâmü'l-fâcir" demesini tavsiye ettiği bildirilmektedir³⁷.

Mana konusunda aşırı müsamaha gösterenlerden bazıları, tasnif edildikten sonra da hadisleri mana ile nakletmeğe devam etmişlerdir. Özellikle fıkıh kitaplarında yer alan hadisler, asırlar geçtikçe lafız birliğini kaybetmiş ve değişik şekiller almıştır. Belki de bu aşırı müsamahanın istismarı sonucu olarak Hz. Peygamber adına bir çok söz uydurulmuş ve "manası islamın ruhuna, şu âyetin, bu sahih hadisin muhtevasına uygundur, dolayısıyla lafız olarak Hz. Peygamber'in ağzından çıkmamış bile olsa mana olarak doğrudur" denilerek bir takım uydurma hadisler sahihmiş gibi gösterilmiştir³⁸. Mana rivayetinde aşırî müsamahanın en büyük zararı belki de bu olmuştur.

Gerek sahâbeden gerekse daha sonraki râvîlerden kaynaklanan farklı lafızlar bilhassa derleme hadis kitaplarında daha açık olarak görülebilir. Çeşitli kitaplardaki hadisleri bir araya getirmek amacıyla yazılan derleme hadis mecmuaları, bir konudaki hadislerin tümünü ilgili bahiste verirken ya teker teker bütün farklı lafızları zikrederler, ya değişik sahâbîlerin nakillerini ayrı ayrı verirler ya da hadisin bir lafzını esas alarak sonunda kaynaklarını zikrederler, ama hangi kitaptaki lafızları esas aldıklarına ayrıca işaret ederler. İbnü'l-Esir'in Câmî'u'l-Usûl adlı eseriyle³⁹, Ali el-Müttakî el-Hindî'nin Kenzû'l-ummâl isimli eseri⁴⁰ bununla ilgili örneklerle doludur. Muhammed Fuad Abdülbâkî'nin hazırladığı el-Lü'lü' ve'l-Mercân adını taşıyan eser Buhârî ve Müslim'in ittifak ettikleri hadisleri bir araya toplamak maksadıyla kaleme alınmış fakat ihtiva ettiği 1900 kadar hadisin hepsinde Buhârî lafızlarını tercih ettiğini bizzat müellif söylemiştir⁴¹. Bu ifade ile "müttefekun aleyh" olan hadislerin ekserisinin kelime kelime aynı olma-

37 Bk. Cezâirî, a.g.e., 302, Kâ'b b. Asım el-Eş'arî'nin "yolculukta oruç tutmak iyilik ve takva sayılmaz" anlamındaki hadisin elif lâmlarını "em" şeklinde okuyarak "leyce mine'm-birri em-sı-yâmü fi'm-sefer" şeklinde nakletmesi (bk. A.B. Hanbel Müsned, V, 434) lehçe farklılığından ileri gelmektedir. Bazıları bu okuyuşun Hz. Peygamberden kaynaklandığını savunurken, bazıları da Kâ'b el-Eş'arî'nin lehçesinden kaynaklandığını söylemişlerdir. Hadisin elif lâmlı okunuşu hadis kitaplarının hepsinde vardır. Em lehçesinin yorumuna dair bk. es-Sââtî, Fethu'r-rabbânî, X, 107. "Taâmü'l-esîm" için ayrıca bk. Kurtubî, Tefsîr, XVI, 149; İbn Kesir, Tefsîr, IV, 145.

38 Meselâ "vatan sevgisi imandandır" (bk. Ali el-Karî, Mevzûât, 38); "Dünya âhiretin tarlasıdır" (bk. Ali el-Karî, a.g.e., 43); "Dünya bir saat kadar kısadır, onu ibadetle geçir" (bk. Aynı yer); "Büyüklenen karşısında büyüklenmek sadakadır" (bk. A. Karî, a.g.e., 35; Aclûnî, Keşfü'l-hafâ, I, 313); "Sen olmasaydın âlemleri yaratmazdım" (bk. Aclûnî, a.g.e., II, 164) gibi nakiller manası sahih olduğu söylenen, dolayısıyla hadis olduğu anlatılmak istenen ibarelerden sadece birkaçıdır.

39 Buhârî, Müslim'in Sahihleriyle, Ebû Dâvud, Tirmizî, Nesâî'nin Sünenlerini ve İmam Malik'in Muvatta'ını bir araya getirmiştir.

40 Suyûtî'nin el-Câmiu's-sağîr, el-Câmiu'l-kebîr isimli eserleri esas alınarak hazırlanmış olup, çeşitli kaynaklardan derlenen 47 bin kadar hadisi ihtiva etmektedir. Konu başlıkları alfabetik olan eser fihristiyle birlikte 18 ciltten oluşur.

41 Bk. M. Fuad Abdülbâkî, el-Lü'lü' ve'l-mercân adlı eserin önsözü.

diğına delalet eder. Üstelik Buhârî ile Müslim arasında hoca talebe ilişkisi bulunmaktadır. Bu ifade farklılığının Buhârî ve Müslim'den değil önceki muhaddislerden kaynaklandığı tahmin edilebilir.

Kütüb-i sitte olarak adlandırılan kitapların yazarlarının ifadeleri (çağdaş olmalarına rağmen), müşterek olarak naklettikleri hadislerde bile farklı olabiliyorsa aynı hadisler daha sonra yaşayan muhaddislerin kitaplarında yer aldığı da bu ifade farklılığının daha da artacağı âşikârdır. Nitekim, hadis literatüründe "müstahrec" olarak adlandırılan eserler bunun en açık örneklerini ihtiva ederler. Bir hadis mecmuasındaki hadisleri kendisine ulaşan isnadlarla ayrı bir kitapta toplayan "müstahric" için lafız aynılığı şart koşulmaz. Meselâ Buhârî'nin Sahih'indeki hadisleri kendisine ulaşan yollarla rivayet eden İsmâîlî'nin Müstahrecindeki ifadeler ile Buhârî'nin Sahih'indeki lafızlar arasında farklılıklar bulunabilir. Beyhakî ve Bağavî kitaplarında bir hadisi naklettikten sonra "bu hadisi Buhârî ve Müslim rivayet etti" derler. Bu sözleriyle o hadisin aslının bu iki muhaddis tarafından nakledildiğini kastederler. Yoksa bu sözler, hadisin Buhârî ve Müslim'in kitaplarında aynı lafızlarla nakledildiğine delâlet etmez.⁴²

Bundan anlaşılıyor ki sened uzadıkça, Hz. Peygamber ile râvî arasındaki vasıta sayısı arttıkça (bu vasıta kitaplardan oluşsa bile) Hz. Peygamber'in ifadelerinden de uzaklaşmaktadır. Bu yüzden hadisçiler arasında âlî isnadın nâzil isnada tercih edilmesi kaçınılmaz sayılmıştır.⁴³

Mütevatir hadislerin ekserisinin manevî mütevatir olması⁴⁴, hattâ lafzî mütevatir'in yegâne örneği olarak "Kim bana bilerek yalan isnad ederse cehennemdeki yerine hazırlansın"⁴⁵ hadisinin gösterilmesi de en sıhhatli hadislerin bile mana yoluyla intikal ettirildiğinin delillerinden sayılabilir.

SONUÇ

Elde edilen bilgilerden anlaşıldığına göre Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinden oluşan sünnetin Kur'an-ı Kerim gibi Allah'ın koruması altında olmadığı kanaati âlimler arasında daha yaygındır. Bu ise hadislerin lafzan rivayet edilmesi mecburiyetini ortadan kaldıran en büyük âmil olmuştur. Diğer âmiller ise şunlar olabilir:

42 Bk. Talat Kocyiğit, Hadis İstılahları, 320-321. Meselâ Beyhakî Sünen'inden akşam namazının vaktini bildiren hadisi Râfî' b. Hadic'den "Biz Hz. Peygamberle akşam namazını kılıp bitirdiğimizde her birimiz attığı okunun mevziini görürdü" şeklinde nakleder ve bu hadisi Buhârî ile Müslim'in de naklettiğini söyler. (Bk. Sünen, I, 447). Oysa Beyhakî'nin "fe yensarifü ehadünâ vehüve yerâ mevdiâ neblihi" şeklindeki lafızlarının Buhârî ve Müslim'de "fe yensarifü ehadünâ ve ennehû leyübsıru mevâkıa neblihi" şeklinde olduğunu görüyoruz. (Bk. Buhârî, mevâkîtü's-salat, B. 18, Müslim, mesâcid, H. 217.

43 Meselâ bk. Hâkim Nisâbü'rî, Ma'rife, 5-13; İbn Salah, Mukaddime, 130--33.

44 Bk. Ahmed Na'im, Tecrid Mukaddimesi, 105.

45 Bk. Suyûtî, Tedrib, II, 178-179.

- a) Teşvik edilmekle beraber sahâbenin, hadisleri ezberlemek'e yükümlü tutulmaması,
- b) Hadislerin Hz. Peygamber ve ashab devrinde bir mecmuada toplanmaması.
- c) Her sahâbînin, her hadisi bizzat Rasûlullah'ın ağzından dinlemek zorunda olmaması, başka sahâbîler kanalıyla da elde edebilmesi.
- d) Ashabın, yalnız duydukları sözü veya şahit oldukları olayı nakletmekle kendilerini yükümlü saymaları.
- e) Bunlara ilâveten sahâbenin farklı zekâ ve hafıza yapısına sahip bulunması.

Bütün bunlara rağmen her sahâbî, duyduğu sözlerden ve şahit olduğu olaylardan anlayabildiği kadarını bir başkasına nakletmekle, yâni tebliğ görevini yerine getirmekle mükellefti.

Maddeler halinde zikrettiğimiz bu sebepler hadislerin mana ile de nakledilebileceği sonucunu doğurmaktadır. Daha doğrusu lafzan nakletmeye gücü yetmeyenlerin hadisi, değişik lafızlarla başkalarına intikal ettirmesi zarûret hâlini almış görünmektedir. Kimi âlimlerin lafız rivayetini mecbûrî tutması neticeyi değiştirmemiş, mümkün olduğu nisbette lafız rivayetine îtina gösterilmekle birlikte, uygulamada mana rivayetine daha sık rastlandığı dikkati çekmiştir.

Hiç bir kayda bağlanmayan mana rivayetinin, hadislerin orjinalliğinin korunması hususunda büyük zararlar doğurduğu muhakkak ise de, bazı şartlarla mana rivayeti, hadislerin hem daha çok sayıda rivayet edilmesine hem de daha büyük kitleler arasında yaygınlaşmasına sebep olması açısından bir takım faydalar sağlamıştır. Arap olmayan milletler hadisleri öğrenebilmek için hadis metinlerini kendi dillerine tercüme etmek zorunda kalmışlardır. Kur'an lafızları bile başka dillere çevrilebildiğine ve muhtevası, değişik milletlerce ancak bu yolla anlaşılabilirdiğine göre hadislerin tercümesi ve mana olarak Arap olmayan milletlere aktarılması öncelikle mümkün ve caiz olmalıdır. Ama yine de tercümesi yanında hadislerin, kitaplarda yer alan metinleri zikredilmeli, böylece hadisi Arapça aslından öğrenmek isteyenlere fırsat verilmelidir.

Kısaca söylemek gerekirse, mana nakli bir takım faydalar yanında bazı zararlı sonuçlar da doğurmuştur diyebiliriz. Mana rivayetinin faydalarını şöylece özetleyebiliriz:

1- Kendilerini İslam Dini'ni tebliğ etmekle yükümlü sayan sahâbenin, bildiğini cesaretle nakletmesi mana rivayeti sayesinde olmuştur. Lafızlara bağlı kalmak, vazgeçilmez bir şart olsaydı bir çok sahâbî, "unuttum" veya "yanlış nakledirim" endişesiyle hadis rivayetinden kaçınacaktı. Bunun neticesinde de İslamın bizlere kadar noksansız ulaşması belki de sağlanamayacaktı.

2- Hadislerin başka dillere tercüme edilmesi sayesinde Arap olmayan pek çok kavim hadisleri kendi dilleriyle okuyup öğrenme imkânı bulmuşlardır. Tercümeyle, diğer bir ifadeyle mana nakline cevaz verilmeseydi ya herkes Arapça öğrenmek zorunda kalacaktı – ki bunun imkânsızlığı ortadadır – ya da İslam Dini eksik veya yanlış anlaşılmış olacaktı.

Mana rivayetini aşırı derecede müsamaha edilmesinin bazı zararlı sonuçlarını da şöylece ifade edebiliriz:

1- Bu zararların başında Hz. Peygamber'in lafızlarını aynen okuma ve okutma zevkinden mahrûmiyet gelmektedir. Mana rivayetinin olumsuz sonucu olarak, kitaplarda gördüğümüz hadis metinlerinin, Hz. Peygamber'in ağzından çıkan ifadeler olduğuna şüpheyle bakılır hale gelmiştir. Böyle olunca da hadislerin bir takım ilmî gelişmelere vesile olduğu, bazı ilmî keşiflere ışık tuttuğu hususundaki görüşler, sağlam temellere oturtulamamaktadır.

2- Mana rivayeti hadis uyduranların işini kolaylaştırmıştır. Hz. Peygamber'in üslûbuna âşinâ olan muhaddisler tarafından reddedilmesine mânî olmak için, uydurulan haberlerin manasının doğru olduğu savunulmuş, böylece uydurma hadislerin halk arasında daha kolay yayılması ve benimsenmesi sağlanmıştır.

3- Lafız değişiklikleri anlayış farklılığına sebep olmuş, âlimler arasındaki ihtilafların büyük bir kısmı hadislerdeki lafız farkından kaynaklanmıştır.

Bu tesbitler ışığında belki şunu söylemek mümkün olacaktır. Şâyet kitaplara yazıldıktan sonra hadisleri mana olarak değil lafzan rivayet etmek zarûret hâline gelmiş ise ve bir vakta olarak sonraki dönemlerde hadisler kitaplarda yer aldığı lafızlarıyla nakledilegelmişse mana rivayetinin ilk iki asra münhasır kaldığı neticesine ulaşılabilir. Bu neticeye bağlı olarak Hz. Peygamber'in lafızlarının yalnız bu ilk iki asır içerisinde bazı değişikliklere uğradığı söylenebilir. Kaldı ki bu ilk iki asırda da pek çok hadis çeşitli metodlarla kitaplara yazılmış, böylece daha fazla değişikliğe uğramasının önüne geçilmiştir.

Şu halde Hz. Peygamber'in kendi ifadelerini ihtiva eden hadisler, ilk iki asırda kaleme alınmış kitaplarda daha fazla sayıda bulunabilecektir. Bu ilk yazılı vesikalar ne kadar çok keşfedilip neşredilebilirse Hz. Peygamber'in lafızlarıyla nakledilen hadislerin sayısı o kadar artmış olacaktır. Hicrî IV, V, VI. asırlarda yazılmış orjinal hadis kitapları içerisinde yer alan hadisler ne kadar yazılı kaynaklara dayandırılmış olursa olsun (muhteva olarak Hz. Peygamber'in anlatmak istediği mefhumu taşısa bile), lafızları itibariyle Hz. Muhammed'e (S) ne derece izafe edilebileceği hususunda düşünmek gerektiği kanaatindeyiz.

Demek oluyor ki Hz. Peygamber'in kendi sözlerinin menbaı, kendisine en yakın olan fakat güvenilir kişiler tarafından telif edilmiş bulunan eserlerdir. Bu eserlerin su yüzüne çıkartılıp ilim âleminin hizmetine sunulması, kendisini bu konuda vazifeli sayan her ilim erbabının en büyük emeli olmalıdır. Kanaatimizce bu

sûretle bir yandan hadis ilmi gelişmiş olacak, diğer yandan da İslam Dininin, Hristiyanlıkta olduğu gibi, sağlam temellere oturmadığı iddiasını isbata çalışan bazı müsteşriklerin, zihinleri bulandıran teorilerinin menfî tesirleri ortadan kaldırılmış olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- Aclûnî İsmail b. Muhammed, Keşfü'l-Hafâ, I-II, Beyrut 1351/1932.
Ahmed b. Hanbel, Müsned, I-VI, Mısır, 1313/1895.
Ahmed Muhammed Şâkir, el-Bâisü'l-hasîs, Beyrut ts.
Ahmed Naîm, Tecrid-i Sarih Mukaddimesi, Ankara 1970.
Aliyyü'l-Karî Ali b. Muhammed, Mevzûât, İstanbul ts.
Amidî Seyfüddin Ali b. Ebî Ali, el-İhkâm fî Usûlî'l-Ahkâm, I-III, Mısır 1387/1986.
Bağavî Hüseyin b. Mes'ud el-Ferrâ, Şerhu's-Sünne, I-XVI, Beyrut 1403/1983.
Bağdâdî Abdülkadir b. Ömer, Hizânetü'l-Edeb, I-IV, Beyrut ts.
Bağdâdî Ahmed b. Ali Sâbit el-Hatîb, el-Kifâye fî İlmî'r-Rivâye, Haydarabad, 1357/1938.
—————' Takyîdü'l-İlim, tahk. Yusuf el-Aşş, Dâru İhyâi's-Sünne, 1974.
Beyhakî Ahmed b. Hüseyin b. Ali, es-Sünenü'l-Kübrâ, I-X, Haydarabad 1344/192
Buhârî Abdülaziz b. Ahmed b. Muhammed, Keşfü'l-Esrâr, I-IV, İstanbul 1307.
Buhârî Muhammed b. İsmâil, el-Câmiu's-Sahih, I-VIII, İstanbul 1315.
Cezâirî Tahir b. Sâlih b. Ahmed, Tevcîhü'n-Nazar, Mısır 1328/1910.
Çakan İsmail Lütî, Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları, İstanbul 1982.
Dârimî Abdullah b. Abdirrahman, Sünen, I-II, Dımaşk 1349.
Ebû Dâvud Süleyman b. El-Eş'as es-Sicistânî, Sünen, I-II, Mısır 1371/1952.
Ebû Zehv Muhammed, el-Hadis ve'l-Muhaddisûn, Mısır 1378/1958.
Gazâlî Muhammed b. Muhammed, el-Mustasfâ, I-II, Mısır 1324/1906.
Hâkim Muhammed b. Abdillâh en-Nisabûrî, el-Müstedrek, I-IV, Haydarabad 1334-1341/1916-1923.
Hâzîmî Muhammed b. Mûsâ b. Osman, el-İtibâr fî'n-Nâsih ve'l-Mensûh, Humus 1386/1966.
Heysemî Nûruddin Ali b. Ebî Bekir, Mecmau'z-Zevâid, I-X, Beyrut 1967.
Hindî Ali b. Hüsâmüddin el-Müttekî, Kenzü'l-Ummâl, I-XVI, Beyrut 1979.
Hûlî Muhammed Abdülaziz, Miftâhu's-Sünne, Mısır 1347/1928.
İbn Abdilberr Yûsuf b. Abdilberr en-Nümerî, Câmiu Beyâni'l-İlim ve Fazlihi, Kahire 1388/1968.
İbnü'l-Esîr Mübarek b. Muhammed, Câmiu'l-Usûl, I-XII, Beyrut 1980.

- İbn Hacer Ahmed b. Ali el-Askalânî, Hedyü's-Sârî, Bulak 1301/1884.
 —————, el-Metâlibü'l-Aliye, I-IV. yy., 1392/1972.
 —————, Nuhbetü'l-Fiker Şerhi, terc. Talat Koçyiğit, Ankara 1971.
- İbn Hazm Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endelûsî, el-İhkâm fî Usûlî'l-Ahkâm, I-VIII, Mısır 1345/1926.
- İbn Kesir Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer, İhtisâru Ulûmi'l-Hadis, Beyrut ts.
 —————, Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm, I-IV, Mısır ts.
- İbn Mâce Muhammed b. Yezid el-Kazvînî, Sünen, I-II, Mısır 1952.
- İbnü'l-Arabî Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh, Ahkâmü'l-Kur'an, I-IV, Mısır 1394/1974.
- İbnü's-Salah Osman b. Abdirrahman, Ulûmü'l-Hadis (Mukaddime), Dımaşk 1392/1972.
- Kasımî Cemâlüddin, Kavâidü't-Tahdîs, Dımaşk 1949.
- Koçyiğit Prof. Dr. Talat, Hadis İstilahları, Ankara 1980.
 —————, Hadis Tarihi, Ankara 1977.
 —————, Nuhbetü'l-Fiker Şerhi Tercümesi, Ankara 1971.
- Kur'an-ı Kerim
- Kurtubî Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an, I-XX, Kahire 1387/1967.
- Muhammed Fuad Abdülbakî, el-Lü'lü' ve'l-Mercân fî mâ İttefeka Aleyhi's-Şeyhân, I-III, Riyad ts.
- Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, el-Câmiu's-Sahih, I-V, Mısır 1374/1955.
- Nesâî Ahmed b. Şuayb, Sünenü'n-Nesâî bi Şerhi's-Suyûtî, I-VIII, Mısır 1348.
 Nevevî Muhyiddin Yahyâ b. Şeref, Şerhu Sahîhi Müslim, I-XVIII, Mısır 1349.
 —————, et-Takrîb, Mısır 1968.
- Pezdevî Fahrüddin Ali b. Muhammed, Usûl (Keşfü'l-Esrar şerhiyle birlikte) İstanbul 1308.
- Sââtî Ahmed Abdurrahman el-Bennâ, el-Fethu'r-Rabbânî, I-XXIV, Beyrut 1396.
- San'ânî Abdürrezzak b. Hemmam, el-Musannef, I-XI, Beyrut 1390/1970.
- Serahsî Muhammed b. Ahmed, Usûl, I-II, Kahire 1372.
- Sibâî Mustafa, es-Sünne ve Mekânetühâ, Beyrut 1398/1978.
- Suyûtî Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekir, Tedrîbü'r-Râvî, I-II, Mısır 1966.
- Şâfiî Muhammed b. İdrîs, er-Risâle, Mısır 1969.
- Şevkânî Muhammed b. Ali b. Muhammed, İrşâdü'l-Fuhûl, Mısır 1356/1937.
- Tayâlisî Ebû Dâvud Süleyman b. Dâvud, Müsned (Sââtî tarafından konularına göre tertip edilmiş şekli olan Minhatü'l-Mâbûd), I-II, Beyrut 1400/1980.
- Tirmizî Muhammed b. İsâ, el-Câmiu's-Sahih (Sünen), I-V, Kahire 1381/1962.
- Yusuf el-Aşş, Takyîdü'l-İlim Mukaddimesi, Dâru İhyâi's-Sünne, 1974.
- Zerkeşî Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh, el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an, I-IV, Mısır 1391/1972.